

İBN TEYMYYE *ve* VEHHABİLİK

İtidal ve Radikalizm
Arasında Tevhid Düşüncesi

KERİM POLAT

İLAHİYAT

GİRİŞ

Çalışmanın Amacı, Önemi ve Sınırları

İbn Teymiyye'nin tekfir anlayışı üzerine yüksek lisans çalışması yaptığım dönemlerde İbn Teymiyye'nin tekfir anlayışının aslında Vehhabi ve Selefi akımların tekfirci düşüncelerine referans olamayacağını görünce şaşırmıştım. Çünkü daha öncesinde İbn Teymiyye'nin Vehhabi ve Selefi akımların doğasında bulunan radikalizmin kaynağı olduğunu düşünüyordum. Aslında yakın zamana kadar Türkiye, Arap dünyası ve Batı'da dahil olmak üzere insanların zihin dünyasında İbn Teymiyye radikalizmi ve aşırılığı besleyen, felsefe, kelam ve mantık karşıtı;¹ tasavvuf, veli ve kerametleri reddeden bir şahıs olarak biliniyordu. Ancak son dönemlerde yapılan bazı akademik çalışmalarla beraber İbn Teymiyye hakkındaki bu hatalı tasavvur yavaş yavaş değişmeye başladı.²

- 1 Araştırmamızın birinci bölümünde "Fitrat temelli alternatif mârifetullah düşüncesi" başlığı altında görüleceği üzere İbn Teymiyye'nin kelam, felsefe ve mantık anlayışını doğru bir şekilde anlayabilmek için "hangi" sorusu temel bir önem taşımaktadır. İbn Teymiyye felsefe, mantık ve kelamı mutlak olarak reddetmez. Felsefe ve mantığın İslam inancıyla uyuşmayan tez ve teorilerine karşı çıkan İbn Teymiyye düşünce ve tefekkürün kendisine karşı değildir. Aristo mantığının doğru bilgiye ulaşmada tek doğru yol olarak sunulmasına karşı çıkan İbn Teymiyye sûri mantığa eleştirilerde bulunmuş ve kendi fitrat ve nahiv temelli mantık düşüncesini alternatif olarak sunmaya çalışmıştır.
- 2 İbn Teymiyye'nin aslında tasavvufa mutlak olarak karşı olmadığı, selevin zühd anlayışını benimsediği felsefi veya metafizik tasavvuf denilen türe ise karşı çıktığı bilinmektedir. Bu konuda bkz. Tıblavi Mahmud Sa'd, *İbn Teymiyye'de Tasavvuf*, trc. Ali Durusoy, İnsan Yayınları, İstanbul, 1989; Mesut Erzi, *Bir Kelamcı ve Sûfi Olarak İbn Teymiyye'nin Tasavvufa Bakışı*, İlahiyat Yayınları, Ankara, 2022; Mustafa Kara "İbn Teymiyye'nin İlk Sûfilere ve Tasavvuf Klasiklerine Bakışı", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1986, c. 1., sy. 1. Benzer şekilde George Makdisi İbn Teymiyye'nin aslında Kadiri tarikatine mensup olduğunu iddia etmiştir. Bkz. George Makdisi, "Kâdiri Sûfisi İbn Teymiyye", trc. Vahit Göktaş, *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, 2007, sy. 19, 405-406. Aynı şekilde İbn Teymiyye kelam ilminde bazı düşüncelere karşı çıksa da kelam ilmine mutlak olarak karşı değildir. O, Kur'an ve sünnet akılcılığını ve tecrübi metodu savunmuştur. İbn Teymiyye'nin metodolojisi ve kelamcılara yönelik eleştirileri için bkz. M. Sait Özervarlı, *İbn Teymiyye'nin Düşünce Metodolojisi ve Kelamcılara Eleştirisi*, İsam Yayınları, İstanbul, 2008. İbn Teymiyye'nin Sünni-Selefi bir kelamcı olarak kabul edilebileceğine dair bkz. Erkan Kut, "İbn Teymiyye'nin Selefi Kelâmı: Tarihsel Ve Yapısal Bir Analiz", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 16, sy. 31, 2017.

Yukarıda bahsettiğim İbn Teymiyye'nin tekfir anlayışı ile Vehhabi ve Selefi akımların tekfir anlayışları arasında gördüğüm fark beni İbn Teymiyye ve Vehhabi-selefi akımlar arasındaki benzerlik ve farklar hususunda daha fazla okuma yapmaya teşvik etti. Bu araştırma konusu, böyle bir düşünce ve hocalarımla konuyu değerlendirmelerim sonucunda ortaya çıktı.

Çalışmamızın en temelde iki amacı vardır: Birincisi İbn Teymiyye'nin tevhid anlayışını betimleyici bir şekilde ortaya koymaktır. Birinci amacımızı gerçekleştirmemiz birçok yönden önem arz etmektedir. Bunlardan ilki İbn Teymiyye'nin tevhidi nasıl taksim ettiğinin belirlenmesidir. İkincisi üçlü tevhid taksiminin kendisinden önce var olup olmadığının tespit edilmesidir. Üçüncüsü rubûbiyyet tevhidinin ihmal edilip ulûhiyyet tevhidinin asıl tevhid kabul edilmesi sürecinin nasıl gerçekleştiğinin ortaya konulmasıdır. Dördüncüsü İbn Teymiyye'nin fitrat temelli alternatif mârifetullah teorisinin değeri ve sonuçlarının tespit edilmesidir. Beşincisi İbn Teymiyye'nin ulûhiyyet tevhidinin muhtevasında yer alan kabir, kabir ziyaretleri, kabir ziyaretleri için yolculuk yapmak, kabirler üzerine meşhed ve türbe yapılmasının hükmü ve sonuçları gibi meselelere bakışının aydınlatılmasıdır. İbn Teymiyye'nin kabirlerle alakalı görüşlerinin objektif ve doğru bir şekilde ortaya konulması da şu açılardan önemlidir: Vehhabiler kabirler üzerine yapılan türbeleri ve binaları yıkıp dümdüz ederken genellikle İbn Teymiyye özellikle de İbn Kayyim'in metinlerine sarılmışlardır. Bu husus İbn Teymiyye'nin metinleri ve düşünce yapısının, kabirler üzerine yapılan türbelerin ve binaların yıkılmasına meşruiyyet sağlayacak nitelikte olup olmadığının tespit edilmesini değerli kılmaktadır. Diğer taraftan İbn Teymiyye bazı fetvalarından dolayı hem kendi döneminde hem de sonrasında Hz. Peygamber'in kabrini ziyaret etmeyi haram kılmakla itham edilmiştir. Bu iddianın mahiyeti ve gerçekliğinin tespiti de çalışmamıza önem kazandırmaktadır. Altıncı önemli nokta ise ulûhiyyet tevhidi doğru bir şekilde ortaya konulduğunda İbn Teymiyye'nin vasıta/vesile anlayışı da zikredilmiş olacaktır. Bu durum ise tevessül ve istiğase meselelerinde İbn Teymiyye ile alakalı olarak bilinen bazı hatalı bilgilerin ve yanlış anlamaların tashihinde önemlidir.

Çalışmanın ikinci temel amacı ise İbn Teymiyye'nin tevhid anlayışının Vehhabiliğe etkilerini doğru ve objektif bir şekilde belirlemek ve ortaya koymaktır. İkinci amacımızı gerçekleştirmemiz de birçok yönden önem arz etmektedir. Bunlardan birincisi İbn Teymiyye'nin tevhid anlayışını tam olarak benimsediklerini söyleyen Vehhabilerin gerçekten bu iddialarında haklı olup olmadıkları tespit edilmiş olacaktır. İkincisi ise İbn Teymiyye'nin tekfir anlayışı

ile Vehhabiliğin tekfir anlayışı arasındaki farklar belirlenmiş olacaktır. Burada İbn Teymiyye'nin "tekfircilik" denilen hastalığa dayanak yapıp yapılamayacağı da ortaya konulmuş olacaktır. Diğer taraftan ülkemizde tasavvufi gruplar tarafından selefi akımlarla mücadele etmek için hedef olarak İbn Teymiyye'nin belirlenmesinin diğer bir ifadeyle İbn Teymiyye ve Vehhabiliğin aynileştirilmesinin hangi derecede doğru olup olmadığı da belirlenmiş olacaktır. Vehhabi ve selefi akımlarda bulunan tasavvuf karşıtlığının, tekfirciliğin, tevessül, istiğase ve türbelere menfi bakışın referans kaynağının İbn Teymiyye olup olamayacağı da ortaya çıkmış olacaktır. İbn Teymiyye'nin tevhid anlayışının Vehhabiliğe etkilerinin ortaya konulmasının üçüncü önemi ise İbn Teymiyye'nin tevhid ve tekfir anlayışını benimseyen Vehhabilerin nasıl olup da velâ-berâ ve hicret gibi düşüncelere savrulduklarının tespit edilmesidir.

Akademik camianın malumu olduğu üzere iki şahsın veya düşüncenin karşılaştırıldığı ya da bir şahıs ve ekolün başka bir şahıs veya ekole etkilerinin ele alındığı çalışmaların zorlukları fazladır. Çünkü öncelikle burada etkide bulunan şahıs veya düşüncenin çok iyi bir şekilde ortaya konulması daha sonra da etkilenen tarafın etkilendiği noktaların çok iyi bir şekilde belirlenmesi gereklidir. Yani bu tür mukayeseli çalışmaların tek bir şahsın veya ekolün ya da düşüncenin ele alındığı çalışmalara göre zorluk derecesi nisbeten fazladır.

Bu sebeple çalışmamızda bazı sınırlandırmalara gitmemiz elzemdi. İbn Teymiyye'nin tevhid anlayışını ele almış olsak da bu çalışmada esma-sıfat tevhidi detaylı bir şekilde ve sistematik anlamda ele alınmamıştır. Çünkü esma-sıfat tevhidi, ehlinin malumu olduğu üzere çok detaylı ve kompleks bir meseledir. Müstakil olarak çalışılmayı hak etmektedir. Zikrettiğimiz sebeplerden dolayı çalışmanın birinci bölümünde "İbn Teymiyye öncesi üçlü tevhid" başlığı altında konumuzla alakası oranında ele alınmıştır. Diğer taraftan rubûbiyyet tevhidini de konumuzla alakası oranında ele almaya çalıştık.

Diğer bir sınırlandırmamızda İbn Teymiyye'nin tevhid anlayışının etkilerinin Vehhabilikle sınırlı tutulmasıdır. İbn Teymiyye'nin tevhid anlayışının farklı ekol ve akımlara etkileri olduğu bilinmekle beraber bu etkilerin tamamını tek bir çalışmada nitelikli olarak ele almak mümkün değildir. Bu sebeple biz bu çalışmamızı Vehhabiliğe etkileri ile sınırlandırdık. Burada değinilmesi gereken bir diğer husus da şudur: Çalışmamızda Vehhabiliğin tevhid anlayışını ele alırken çoğunlukla Muhammed b. Abdülvehhâb, İbn Abdülvehhâb'ın oğlu Abdullah, Abdullah'ın oğlu Süleyman, İbn Abdülvehhâb'ın torunu Abdurrahman b. Hasan, Abdurrahman'ın oğlu Abdüllatif, Ebu Butayn, Hamed b. Atık ve Süleyman b. Sehmân gibi erken dönem Vehhabi âlimlerin eserlerini

kullandık. 1930 sonrasındaki Vehhabi âlimlerin eserlerine çok nadiren başvurduk. Bu sebeple çalışmamız erken dönem Vehhabiliğin inanç dünyasını ve Vehhabi düşüncenin kurucu metinlerinin içeriğini yansıtmaya açısından değerli olmakla birlikte 1930 sonrası Vehhabi âlimlerin düşüncelerini ihtiva etmemektedir. Ancak özellikle velâ-berâ meselesinde erken dönem velâ-berâ anlayışı ile sonraki dönemlerdeki velâ-berâ anlayışındaki değişimlerin görülebilmesi için kavramın günümüze kadar olan tarihsel serüvenini ortaya koymaya çalıştık.

Yöntem

Çalışmamızda nitel araştırma yöntemi temel alınmıştır. Kaynaklardan toplamış olduğumuz veriler bütüncül bir bakış açısıyla incelenmiş ve içerik analizi yapılmıştır. İçerik analizinden sonra veriler tasnif edilmiş ve çalışmanın ana bölümleri belirlenmiştir. Toplanan verilerin tahlil edilmesi sonucunda müstakil bir mesele olarak var olmayı hak edenler ana bölümler altındaki ana başlıkları oluşturmuştur. Ana başlıkların altında bu başlıkların içerdiği meselelerle alakalı olup da müstakil olmayı hak edenler ise alt başlıkları diğer bir deyişle alt meseleleri oluşturmuşlardır.

Konumuza ilişkin birincil kaynaklar ve yetkin akademik çalışmalardan yararlanılmaya çaba sarfedilmiştir. Araştırmamız giriş ve sonuç dışında üç bölümden oluşmaktadır. “İbn Teymiyye Düşüncesinde Tevhid” adını verdiğimiz ilk bölümde öncelikli olarak İbn Teymiyye'nin tevhidi nasıl taksim ettiği ortaya konulmuştur. Tevhid taksimi ortaya konulurken İbn Teymiyye'nin en yakın talebelerinden olan İbn Kayyim'in hocasının kiler ile paralellik taşıyan taksimleri de meselenin daha iyi anlaşılması ve mukayese imkanı vermesi açısından zikredilmiştir. Bu çerçevede oluşturulan şemalarla meselenin daha iyi anlaşılması amaçlanmıştır. Sonra İbn Teymiyye'nin tevhid taksiminin en temel kavramları olan rubûbiyyet ve ulûhiyyet kavramları üzerinde durulmuş ve bu kavramların ne anlamda kullanıldıkları tahlil edilmiştir.

Tevhid taksimi ve tevhidle ilgili kavramların açıklanmasından sonra rubûbiyyet tevhidinin nasıl ihmal edildiği ve ulûhiyyet tevhidinin nasıl dinin aslı haline getirildiği incelenmiştir. İbn Teymiyye'nin cahiliye müşriklerinin rubûbiyyet tevhidine sahip olduğu ve kelamcılarının tevhidinin de sadece rubûbiyyet tevhidini içerdiği şeklindeki iddialarının yanlışlığı ortaya konulmuştur. Daha sonra İbn Teymiyye'nin insanlık tarihinde hiçbir dönemde yaratıcının varlığının inkar edilmediği tezine dayanan ve insanlık tarihini teizm-ateizm yerine monoteizm-politeizm temelinden ele alan düşünce yapısı incelenmiştir.

Bu bağlamda öncelikle kelimcilerin mârifetullah anlayışları kısaca ele alınmış, sonrasında İbn Teymiyye'nin kelimcilerin atomculuk üzerine kurdukları metotlarına ve mârifetullah anlayışlarına olan eleştirileri zikredilmiştir. Daha sonra İbn Teymiyye'nin fıtrat temelli alternatif mârifetullah metodu tahlil edilmiştir. Fıtrat metodunu öne çıkaran İbn Teymiyye'nin felsefe, kelim ve mantık ilimlerine bakışına da kısaca değinilerek onun akli ilimlere ve akıl yürütmeye bakış açısı betimleyici bir şekilde ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Birinci bölümün sonunda ise İbn Teymiyye öncesi üçlü tevhidin var olup olmadığı araştırılmıştır. İbn Teymiyye öncesi üçlü tevhidin incelenmesi şu açıdan önem arz etmektedir: Tevhidin üçlü taksimi veya tevhidin bu üç türü İbn Teymiyye öncesi Ehl-i hadiste ya da selefte mevcutsa İbn Teymiyye hâdis olan veya bid'at olarak nitelenebilecek yeni bir düşünce ortaya koymamış olacaktır. Ancak tevhidin bu üç türü lafız, mana veya içerik açısından İbn Teymiyye öncesi Ehl-i hadiste ve selefte mevcut değilse İbn Teymiyye yeni bir şey ortaya koymuş, bid'at bir düşünce ihdas etmiş sayılacaktır.

Çalışmamızın "İbn Teymiyye'nin Ulûhiyyet Tevhidine Bakışı" adını verdiğimiz ikinci bölümünde ise İbn Teymiyye'nin asıl tevhid olarak kabul ettiği ulûhiyyet tevhidi geniş bir şekilde incelenmiştir. İkinci bölüm temelde iki kısma ayrılmaktadır. Birinci kısımda İbn Teymiyye'nin kabirlere ve kabir ziyaretlerine bakışı ele alınmıştır. Kabirlerin ulûhiyyet tevhidi ile alakalandırılma sebebi ise istiğase ve istimdat gibi eylemlerin çoğunlukla kabir başlarında ve ölülerle yapılmasından dolayıdır. Konu ele alınırken İbn Teymiyye'nin görüşleri öncelikli olarak ortaya konulmuş daha sonra İbn Teymiyye'nin görüşlerine karşı eleştirilerde bulunan Takıyyüddîn es-Sübkî ve İbn Hacer el-Heytemî gibi âlimlerin düşüncelerine yer verilmiştir. Benzer şekilde İbn Teymiyye'nin talebesi İbn Abdülhâdi'nin de Sübkî'ye yönelik eleştirileri zikredilmiştir. Böylece kabir ve kabir ziyaretleri ile alakalı hususlar karşıt tezler üzerinden mukayaseli bir şekilde ortaya konulmaya çalışılmıştır. Bu bölümün ikinci kısmında ise tevessül ve istiğase meselesi geniş bir şekilde tahlil edilmiştir. Öncelikle İbn Teymiyye'nin tevessül anlayışı ve tevessül taksimi zikredilmiş sonra da meseleyi temellendirirken kullandığı deliller belirtilmiştir. Kabir ve kabir ziyaretleri konusunda izlediğimiz yöntemle benzer şekilde meselenin daha geniş bir açıdan anlaşılabilmesi için Takıyyüddîn es-Sübkî gibi muhalif isimlerin görüşleri de verilmiştir. Bölümün sonunda ise İbn Teymiyye'nin istiğase anlayışı detaylı bir şekilde incelenmiştir. Öncelikle İbn Teymiyye'nin istiğaseden ne anladığı tahlil edilmiş daha sonra tevessül ve istiğaseyi neden farklı değerlendirdiği üzerinde durulmuş en sonunda ise İbn Teymiyye'nin

istiğaseye karşı çıkma sebepleri maddeler halinde takdim edilmiştir. İstiğase meselesi ele alınırken de Sübkî'nin eleştirel görüşleri zikredilerek farklı perspektiflerle mesele zenginleştirilmeye çalışılmıştır.

Araştırmamızın “İbn Teymiyye'nin Tevhid Anlayışının Vehhabiliğe Etkileri” adlı üçüncü bölümde ise İbn Teymiyye'nin rubûbiyyet ve ulûhiyyet tevhidi ile alakalı görüşlerinin Vehhabiliği nasıl etkilediği geniş bir şekilde incelenmiştir. Bu bölümde ilk olarak Vehhabiliğin tarihi üzerinde durulmuş, daha sonra Vehhabiliğin tevhid taksimi ele alınmış sonrasında ise Vehhabi âlimlerin rubûbiyyet tevhidini nasıl tamamen ihmal ettikleri konu edilmiştir. Sonrasında ise Vehhabi düşüncede tevessül ve istiğase meselesi üzerinde durulmuştur. Özellikle istiğase meselesi ele alınırken önemli Vehhabî muhaliflerden kabul edilen Dâvud b. Süleyman el-Bağdadî'nin (İbn Circîs) görüşleri zikredilmiştir. İbn Circîs ile ona reddiye yazan Vehhabi âlimlerin görüşlerine karşılıklı yer verilerek mesele ortaya konulmaya çalışılmıştır. Daha sonra İbn Teymiyye'nin tekfir anlayışı ile Vehhabiliğin tekfir anlayışı karşılaştırılmıştır. Benzerlikler ve farklılıklara işaret ederek meselenin aydınlatılması amaçlanmıştır. Tekfir anlayışlarının karşılaştırılmasından sonra Vehhabi düşüncede kabir ve türbeler ele alınmıştır. Burada özellikle Vehhabi düşüncede var olan kabir ve türbe yıkma eylemlerinin kaynakları tespit edilmeye çalışılmış, tarihsel süreç içinde yıkılan kabir ve türbeler de zikredilmiştir. Daha sonra Vehhabi düşüncede dostluk ve düşmanlık (velâ-berâ) meselesi detaylı bir şekilde incelenmiştir. Öncelikle Osmanlı Devleti ve ona bağlı tebaanın nasıl düşmanlaştırıldığı, sonra ehl-kitap olan İngilizlerin mürted kabul edilen Osmanlı'dan efdal kabul edilme süreci ve sonrasında yaşananlar konu edilmiştir. Bölümün sonunda ise hicret meselesi bağlamında, Osmanlı şehirlerinin şirk şehirleri, Vehhabi kontrolündeki şehirlerin İslam şehirleri kabul edilmesi; Vehhabi hakimiyetindeki şehirlere hicretin vacip kılınması, Necd İhvanı'nın yerleştirildiği hicreler ve şirk şehirleri kabul edilen şehirlere yolculuk yapmanın hükmü tartışılan meselelerdir.

Kaynaklar ve Literatür

Araştırmamızda İbn Teymiyye'nin görüşleri kendi eserleri kullanılarak ortaya konulmuştur. Kabirler, kabir ziyaretleri, tevessül ve istiğase meselelerinde kullandığımız en önemli kaynaklardan biri Mâliki mezhebine mensup bir âlim olan Ahnâî'nin görüşlerine karşı reddiye olarak yazılan *er-Red ale'l-Ahnâî*'dir. Diğer önemli eser ise *Ziyâretü'l-kubûr ve'l-istincâd bi'l-makbûr*'dur. Çokça başvurduğumuz bir diğer eserde *Kâide celîle fi't-tevessül ve'l-vesîle*'dir. Diğer

bir önemli eserse *İktizâû's-sırâtî'l-müstakîm li muhâlefeti ashâbi'l-cahîm* adlı hacimli eserdir. Şafi'î mezhebine mensup bir âlim olan Bekrî'nin istiğase ve tevessül ile alakalı görüşlerini eleştirmek için kaleme alınan *İstiğase er-red ale'l-Bekrî*'de çalışmamızın temel kaynaklarından. İbn Teymiyye'nin istiğase ile ilgili görüşlerini anlattığı *er-Risâletü'l-istiğase* adlı küçük ama önemli risale de çalışmamızın temel kaynaklarından. Diğer bir önemli risalede vasıta/vesile meselesini ele alan *el-Vâsıta beyne'l-hak ve'l-halk*tır. 37 cilt halinde basılan ve İbn Teymiyye'nin fetva, risale ve eserlerinin bir araya toplandığı *Mecmû'atü'l-fetâvâ* adlı derleme de temel kaynaklarımızdandır. *Mecmû'atü'l-fetâvâ*'nın çoğunlukla I, II, III, IV, V, IX, X, XI, XII, XIII, XXIV, XXVII. ciltlerini kullanmış olsak da gerekli olduğu yerlerde neredeyse tamamına başvurulmuştur.

Birinci bölümde İbn Teymiyye'nin kelamcılarının metodunu eleştirdiği, kendi fitrat temelli alternatif mârifetullah teorisini ortaya koyduğu, kelam, felsefe ve mantık ilimlerine bakış açısının zikredildiği kısımlarda *Der'ü te'âruzi'l-akl ve'n-nakl*, *Nakzû'l-mantık*, *Risâle fi'l-kelam ale'l-fitra*, *Kitâbü's-safediyye*, *Buğyetü'l-murtâd fi reddi ale'l-mütefelsifeti ve'l-Karâmita ve'l-Bâtıniyyeti ehlü'l-ilhâd mine'l-kailine bi'l-hulûli ve'l-ittihâd*, *er-Red 'ale'l-mantikiyyîn* ve *en-Nübüvvât* adlı eserlerden faydalandık. Yine birinci bölümün sonunda İbn Teymiyye öncesi üçlü tevhidi ele aldığımız kısımda *Beyânü telbîsi'l-Cehmiyye fi te'sîsi bide'ihimi'l-kelâmiyye*, *el-Fetva'l-Hameviyyetü'kübrâ*, *el-Fetva'l-Merraküşîyye*, *Arşu'r-Rahman* gibi eserlerden istifade ettik.

Bu eserlerin dışında İbn Teymiyye'nin *el-Furkân beyne evliyâi'r-Rahman ve evliyaiş-şeytan*, *Minhâcû's-sünneti'n-nebeviyye fi nakzi kelâmîş-Şîa ve'l-Kaderiyye*, *Risâletü't-Tedmüriyye*, *el-Cevâbü's-sahîh limen beddele dîni'l-Mesîh*, *Kitâbü'l-imânü'l-evsat*, *Kitâbü'l-imânü'l-kebir*, *el-Furkan beyne'l-hak ve'l-bâtıl*, *er-Risâletü'l-ekmeliyye*, *Kâidetün azimetün fi'l-fark beyne ibâdâtü ehli İslâm ve'l-imân ve ibâdâtü ehliş-şirk ve'n-nifâk*, *el-Fetâvâ'l-kübrâ*, *Fî ziyâreti Beyti'l-Mukaddes*, *Tisînîyye*, *el-Kelimü't-tayyib*, *Ref'u'l-melâm 'ani'l-e'immeti'l-âlâm* ve *es-Sârimu'l-meslûl alâ şâtimi'r-resûl* adlı eserlerinden de gerektiği yerlerde faydalandık.

İbn Teymiyye'nin talebesi İbn Kayyim'in *Medâricü's-sâlikîn fi menâzili's-sâirîn*, *İğasetü'l-lehân min mesâyidiş-şeytân*, *Uddetü's-sâbirîn ve zahîretü's-şâkirîn*, *Nûniyye (el-Kâfiyetü's-şâfiye fi'l-intisâr li'l-fırkati'n-nâciye)*, *İctimâ'u'l-cüyüş-i'l-İslâmiyye 'alâ harbi'l-Mu'attıla ve'l-Cehmiyye*, *es-Savâiku'l-mürsele ale'l-Cehmiyye ve'l-Mu'attıla*, *Zâdü'l-me'âd fi hedyi hayri'l-ibâd* ve *el-Vâbilü's-sayyib mine'l-kelimi't-tayyib* adlı eserlerine de meselelerin daha iyi anlaşılması için başvurulmuştur.

İbn Teymiyye'nin muhaliflerinden Sübkî'nin *Şifâü's-sekâm fî ziyareti hayril-enâm* adlı eseri ile İbn Hacer el-Heytemî'nin *el-Cevherü'l-munazzam fî ziyâreti'l-kabri's-şerîfi'n-nebeviyyi'l-mükerrerem* adlı eserleri de temel kaynaklarımızdandır. Sübkî'nin görüşlerine karşı reddiye yazan İbn Teymiyye'nin talebesi İbn Abdülhâdî'nin *es-Sârimü'l-münkî fî'r-red ale's-Sübkî* adlı eserini de gerekli gördüğümüz yerlerde temel bir kaynak olarak kullandık.

İbn Teymiyye'nin tevhid anlayışının Vehhabiliğe etkilerini ele aldığımız üçüncü bölümde Vehhabi temel metinlerini kullandık. Muhammed b. Abdülvehhâb'ın *Resâilü's-şahsiyye*, *el-Cevâhiru'l-mudiyye*, *er-Risâletü'l-müfide*, *Müfidü'l-müstefid fî küfri târiki't-tevhîd*, *Nevâkidü'l-İslâm*, *Keşfü's-şübühât*, *Kavâidü'l-erbaa* ve *Kitâbü't-tevhid*, Abdullah b. Muhammed b. Abdülvehhâb'ın *el-Kelimetü'n-nâfi'a fî'l-mükæfferâti'l-Vakı'a*, Süleyman b. Abdullah b. Muhammed b. Abdülvehhâb'ın *Teysirü'l-azizi'l-hamîd fî şerhi kitâbi't-tevhîd*, *ed-Delâil fî ademi muvâlâti ehli's-şirk*, Abdurrahman b. Hasan'ın *Fethü'l-mecîd şerhü kitâbü't-tevhid*, *el-Matlabü'l-hamîd fî beyânî makâsidi't-tevhîd*, *Keşf mâ elgâhü İblîs mine'l-behreci ve telbîs alâ Kalbi Dâvud b. Circîs*, *İhlâsü'l-ibâdetüllah vahdehu*, *Risâletü ehli Necd ve'l-cevâb aleyha*, *Ma'na lâ ilahe illallah ve şurûtuha's-seb'a*, *Kitâbü't-tevhid ve kurreti uyûni'l-muvahhidîn fî tahkik da'veti'l-enbiyâi ve'l-murselîn*, *el-Makâmât*, Abdullatîf b. Abdurrahman'ın *Minhâcü't-teşîs ve't-takdîs fî keşfi şübhâti Dâvud b. Circîs*, *Tuhfetü't-tâlib ve'l-celîs fî keşfi şübühi Dâvud b. Circîs*, *Misbâhü'z-zelâm fî red alâ men kezebe alâ şeyhi'l-imâm*, *Uyûnür-resâil ve'l-ecvibeti ale'l-mesâil* Hamed b. Ali b. Muhammed b. Atîk'in *Sebilü'n-necât ve'l-fikâk min müvâlâti'l-mürteddîn ve'l-Etrâk*, *ed-Difâ' an Ehli's-sünneti ve'l-ittibâ* Hamed b. Nâsır b. Muammer'in *Nebezetü's-şerifetü'n-nefsiyye fî reddi ale'l-kuburiyyîn*, Ebû Butayn'ın *Duhide şübhât ale't-tevhid min sûli'l-fehm li-selâseti ehâdis*, *el-İntisâr li hizbillahi'l-muvahhidîn ve'r-red ale'l-mücâdili ani'l-müşrikîn*, Süleyman b. Sehmân'ın *el-Cevâbü'l-fâid li erbâbi'l-kavli'r-râid*, *el-Cüyûşu'r-rabbâniyye fî keşfi's-subehi'l-Amriyye*, *ez-Ziyâü's-şârik fî redd şübhâti'l-mâziki'l-mârik*, *Fil-fark beyne'd-Devleti't-Türkiyyeti ve'n-Nasara*, *Keşfü gayâhibi'z-zalâm an evhâmi cilâi'l-evhâm*, *el-Esnetü'l-hidâd fî red şübhâti Alevî el-Haddâd* adlı eserlerini kullandık. Yine Vehhabi âlimlerin fetva, risale ve eserlerinin bir araya toplandığı 16 cilt şeklinde basılan *ed-Dürerüs-seniyye fî'l-ecvibeti'n-Necdiyye-Mecmuatu resaili ve mesaili ulemai Necdi'l-a'lam min asri şeyh Muhammed bin Abdülvehhâb ilâ asrına haza* adlı derlemede temel başvuru kaynaklarımızdandır. Üçüncü bölümde meşhur Vehhabi muhaliflerinden İbn Circîs'in *Sulhu'l-ihvân min ehli'l-imân ve beyânü'd-dini'l-kayyim fî tebrieti İbn Teymiyye ve İbn Kayyim* adlı eserini de kaynak olarak kullandık.

Vehhabiliğin tarihini ele alırken şu eserleri sıklıkla kullandık: İbn Bişr, *Ün-vânu'l-mecd fî târihi Necd*, İbn Ğannâm, *Târihu Necd*, Selda Güner, *Osmanlı Arabistanı'nda Kıyam ve Tenkil Vehhabi-Suudiler (1744-1819)*, Rifat Türkeli, *Vehhabilik ve Arka Planı (Başlangıçtan II. Suud Devletine Kadar)*, Zekeriya Kurşun, *Necid ve Ahsa'da Osmanlı Hâkimiyeti –Vehhabi Hareketi ve Suud Devleti'nin Ortaya Çıkışı*, Ahmet Vehbi Ecer, *Tarihte Vehhabi Hareketi ve Etkileri*, Cole M. Bunzel, *Wahhâbism The History of Militant Islamic Movement*.

Vehhabi düşüncedeki el-velâ-berâ, kabir ve türbeler ile hicret meselesini ele alırken çağdaş çalışmalardan Mehmet Ali Büyükkara'nın *İhvan'dan Cuhey-mân'a Suûdi Arabistan ve Vehhabilik ve Geçmişten Günümüze Kabe'nin İşgali* adlı eserleri ile Ahmet el-Kâtib'in *el-Fikrû's-siyâsi'l-Vehhabi* adlı eserini sıklıkla kullandık. Yine burada Ondrej Beranek-Pavel Tupek'in *The Temptation Of Graves In Salafî Islam Iconoclasm, Destruction and Idolatry*, Gary Troeller'in *The Birth of Saudi Arabia: Britain and the Rise of The House of Saud*, Haifa Alangari'nin *The Struggle for Power in Arabia: İbn Saud, Hussein And Great Britain*, Madawi al-Rasheed'in *A History of Saudi Arabia*, James Wynbrandt'in *A Brief History Of Saudi Arabia* ve H. C. Armstrong'un *Arabistan Kralı'nın Yaşam Öyküsü Abdülaziz b. Suud* adlı eserlerini de kaynak olarak kullandık.

Türkiye'de İbn Teymiyye ile ilgili çalışmalarda son dönemde önemli bir artış olmuştur. Durum böyle olmakla birlikte Türk akademisinde İbn Teymiyye'nin tevhid anlayışı ve Vehhabiliğe etkileri ile alakalı bir çalışma yapılmamıştır. Araştırmamız bu anlamda alanında ilktir ve önemli bir boşluğu doldurma iddiasındadır. Türkçe literatürde bizim ele aldığımız konuya yakın olarak zikredebileceğimiz bazı eserleri burada belirtmek istiyoruz. Berat Sarıkaya'nın *İbn Teymiyye'de Tevhid Anlayışı*³ adlı yüksek lisans çalışması bunlardan biridir. Sarıkaya çalışmasında öncelikle İbn Teymiyye'nin hayatı, kişiliği ve İslam düşüncesindeki yeri hakkında bilgiler vermiş daha sonra birinci bölümde İslam dışı din ve inançlarda tevhidin nasıl anlaşıldığını zikretmiştir. İkinci bölümde ise İslam kelam ekollerinin tevhid anlayışını ortaya koymaya çalışmıştır. Üçüncü bölümde İbn Teymiyye'nin tevhid anlayışı, İbn Teymiyye'nin tevhid konusunda eleştirdiği ekoller, tevhide zararlı düşünceler ve İbn Teymiyye'den etkilenen akımlara yer vermiştir. Ancak Sarıkaya'nın araştırması yüksek lisans tezi olması sebebiyle İbn Teymiyye'nin tevhid anlayışını ortaya koyması bakımından zayıf ve yetersizdir. Benzer şekilde tezin son kısmında “İbn Teymiyye'den etkilenen akımlar”ın ele alındığı kısımda incelenen

3 Berat Sarıkaya, *İbn Teymiyye'de Tevhid Anlayışı*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yüksek Lisans Tezi), Erzurum, 2008.

Vehhabilikte oldukça yüzeysel bir şekilde ele alınmıştır. İbn Teymiyye'nin tevhid anlayışının Vehhabilik tarafından doğru bir şekilde referans alınıp alınmadığına, tevhid anlayışının hangi alanları nasıl ve ne şekilde etkilediğine herhangi bir şekilde değinilmemiştir. Sarıkaya daha sonra *İbn Teymiyye'nin Tevhid Anlayışı Ve Pratik Tevhid Vurgusu*⁴ adlı makalesiyle yüksek lisans tezinde ortaya koyduğu görüşleri özetlemiştir.

Türkçe literatürde zikredebileceğimiz ikinci eser Mehmet Ali Biçer'in yüksek lisans tezi olarak hazırladığı *İbn Teymiyye'nin Ulûhiyyet Anlayışı*⁵ adlı çalışmadır. Yazar birinci bölümde İbn Teymiyye'nin hayatı, İlmi şahsiyeti ve eserlerini ele almıştır. İkinci bölümün ilk kısmında İbn Teymiyye'nin Allah'ın varlığını ispatlamak için kullandığı fıtrat delili ile eleştirilerde bulunduğu hudûs, imkan ve hareket delilleri kısa bir şekilde zikredilmiştir. İkinci bölümün ikinci kısmında İbn Teymiyye'nin tevhid anlayışı kısaca ele alınmış daha sonra ise İbn Teymiyye'ye göre tevhidi zedeleyen hususlar zikredilmiştir. İkinci bölümün son kısmında ise Allah'ın isim ve sıfatları incelenmeye çalışılmıştır.

Türkçe literatürde zikredebileceğimiz bir diğer eser ise Vildan Özişçi'nin kaleme aldığı *İmam Mâtürîdî ve İbn Teymiyye'nin Tevhid Konusundaki Görüşlerinin Mukayesesi*⁶ adlı yüksek lisans çalışmasıdır. Özişçi çalışmasının ikinci bölümünde İbn Teymiyye'nin Allah'ın varlığı, birliği ve sıfatları ile alakalı görüşlerini ele almıştır. Daha sonra ise İbn Teymiyye'nin tevhid taksimini zikretmiştir. Bölümün sonunda tevhidi zedeleyen vahdet-i vücûd, hulul, ittihad, tevessül ve kabir ziyaretleri ele alınmıştır.

Türkçe literatürde zikredebileceğimiz çalışmalardan biri de Murat Akın'ın kaleme aldığı "Tevhidin Ulûhiyyet, Rubûbiyyet ve İsim-Sıfat Şeklinde Tasnifinin Tarihi Süreci ve Kritiği"⁷ adlı makaledir. Akın, makalesini iki ana bölüme ayırmıştır. Birinci bölümde "Tevhidin ulûhiyyet, rubûbiyyet ve isim-Sıfat şeklinde tasnifinin tarihi süreci" ele alınmıştır. İkinci bölümde ise tevhidin üçlü tasnifinin tenkidi yapılmıştır.

4 Berat Sarıkaya, "İbn Teymiyye'nin Tevhid Anlayışı Ve Pratik Tevhid Vurgusu", *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Gümüşhane, 2015, c. 4, sy. 7, 91-114.

5 Mehmet Ali Biçer, *İbn Teymiyye'nin Ulûhiyyet Anlayışı*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yüksek Lisans Tezi), Konya, 2011.

6 Vildan Özişçi, *İmam Mâtürîdî ve İbn Teymiyye'nin Tevhid Konusundaki Görüşlerinin Mukayesesi*, Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yüksek Lisans Tezi), Diyarbakır, 2019.

7 Murat Akın, "Tevhidin Ulûhiyyet, Rubûbiyyet ve İsim-Sıfat Şeklinde Tasnifinin Tarihi Süreci ve Kritiği", *Mütefekkir: Aksaray Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi*, 2023, c. 10, sy. 19, 47-66.

Diğer bir çalışmada İrfan Eyibil'in kaleme aldığı *Tevhid-i Ulûhiyyet Kavramı Üzerine Bir Değerlendirme*⁸ adını taşıyan makaledir. Eyibil genellikle Yusuf ed-Dicvi'nin görüşlerine dayanarak tevhidin rubûbiyyet ve ulûhiyyet şeklinde ayrıma tabi tutulmasının yanlışlığını kanıtlamaya çalışmaktadır.

Türkçe literatürde İbn Teymiyye'nin tevhid anlayışı ile ilgili olarak tespit edebildiğimiz çalışmalar bunlardır. İbn Teymiyye'nin tevhid anlayışının Vehhabiliğe etkilerini doğrudan ele alan bir çalışma ise yoktur. Vehhabilik açısından meseleye bakıldığında zikredebileceğimiz çalışmalardan biri Murat Akın'ın yazdığı *Vehhabilikte Tevhid Ve Şirk*⁹ adını taşıyan yüksek lisans tezidir. Akın, çalışmasını Muhammed b. Abdülvehhâb üzerinden kaleme almıştır. İlk bölümde İbn Abdülvehhâb'ın hayatını, ilmi faaliyetlerini, seyahatlerini ve eserlerini ele almıştır. İkinci bölümde İbn Abdülvehhâb'ın tevhidi üçlü taksim etmesi üzerinde durulmuş, üçüncü bölümün ilk kısmında İbn Abdülvehhâb'ın tevhidi bozan inanç ve eylemlerle ilgili görüşleri zikredilmiş, ikinci kısımda ise İbn Abdülvehhâb'ın şirk anlayışına eleştirilerde bulunulmuştur.

Konumuz açısından Vehhabilikle ilgili yapılan çalışmalardan biri de Muhammed Mücahid Dünder'ın kaleme aldığı "Vehhabilikte Tevhid ve Şirk"¹⁰ adlı yüksek lisans çalışmasıdır. Dünder öncelikle İbn Abdülvehhâb'ın hayatını ve ilmi faaliyetlerini ele almıştır. Daha sonra tevhidin üçlü taksimine, şirk çeşitlerine ve şirkle ilgili hususlara dikkat çekmiştir. Sonrasında ise tevhidi bozan şeyler üzerinde durmuştur.

Diğer bir çalışma olan Veysel Koç'un "Vehhabilik ve Temel Prensipleri"¹¹ adlı tezinin ilk bölümünde İbn Abdülvehhâb'ın hayatı, ilmi faaliyetleri, seyahatleri ve eserleri üzerinde durulmuştur. İkinci bölümde ise üçlü tevhid, şirk ve küfür, bid'at, şefaât ve tevessül konuları ele alınmıştır.

Vehhabilikle alakalı olarak zikredebileceğimiz bir diğer eser ise Fatih M. Şeker'in *Osmanlılar ve Vehhabilik*¹² adlı eseridir. Çalışmanın 31-45 sayfaları arası bizim çalışmamız açısından önem arz etmektedir. Yazar bu sayfalar arasında Vehhabiliğin tevhid, tevessül ve şefaât anlayışını ele almaktadır.

8 İrfan Eyibil, "Tevhid-i Ulûhiyyet Kavramı Üzerine Bir Değerlendirme", *Kelam Araştırmaları Dergisi*, 2013, 11/2, 181-194.

9 Murat Akın, *Vehhabilikte Tevhid Ve Şirk*, Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yüksek Lisans Tezi), Sivas, 2016.

10 Muhammed Mücahid Dünder, *Vehhabilikte Tevhid Ve Şirk*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 2016.

11 Veysel Koç, *Vehhabilik Ve Temel Prensipleri*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 2005.

12 Fatih M. Şeker, *Osmanlılar ve Vehhabilik*, Dergah Yayınları, İstanbul, 2016.

İbn Teymiyye'nin tevhid anlayışı ile alakalı Arap akademisinde de çalışmalar yapılmıştır. Bunlardan biri İbrahim b. Muhammed b. Abdullah el-Bureykan'ın kaleme aldığı *Menhecü Şeyhü'l-İslâm İbn Teymiyye fî takriri akîdeti't-tevhid*¹³ adlı çalışmadır. Oldukça hacimli olan eserin bizim açımızdan önemli olan birinci cildinin üçüncü bölümünde yazar İbn Teymiyye'nin tevhid taksimini ele almaktadır. Yazar burada kelimcilerin tevhid anlayışlarını zikretmekte daha sonra İbn Teymiyye'nin kelimcilerin tevhid anlayışlarına olan eleştirilerine yer vermektedir. Sonra mutasavvıfların tevhid anlayışını tahlil etmekte ve İbn Teymiyye'nin bu tevhid anlayışına yönelik eleştirilerini belirtmektedir. Yazar daha sonra tevhid fitrat ilişkisi, tevhidin vücûbiyeti, tüm peygamberlerin tevhid üzere gönderilmesi gibi konuları işlemektedir. Yazar sonrasında ibadet, vasıta, vesile, şefaât, kabir ziyaretleri, kabir ziyareti için yolculuk yapma, kabirlerin mescit edinilmesi gibi meseleleri tahlil etmektedir. Daha sonra İbn Teymiyye'nin fitrat ve akıl anlayışını detaylı bir şekilde incelemektedir. Bureykan çalışmasının ikinci cildinde ilk olarak rubûbiyyet tevhidini ele almaktadır. İbn Teymiyye'nin yaratıcının varlığını ispatlamak için kullandığı fitrat, müşahede, inayet ve ihtira, hikmet, irade ve kudret ve mantıki kıyas delillerini zikretmektedir. Yazar sonrasında kelimcilerin ve felsefecilerin yaratıcının varlığını ispatlamak için kullandıkları delilleri zikretmekte ve İbn Teymiyye'nin bu delillere yönelik eleştirilerini ortaya koymaktadır. Yazar daha sonra ulûhiyyet tevhidi ardından da esma-sıfat tevhidini detaylı olarak ele almaktadır. Bizim çalışmamız Bureykan'ın çalışmasından birkaç yönden farklılık arz etmektedir. Bunlardan birincisi biz çalışmamızda İbn Teymiyye ve Vehhabiliğin rubûbiyyet tevhidini nasıl ihmal ettiğini ve ulûhiyyet tevhidini nasıl ön plana çıkardığını ortaya koyduk. Diğer taraftan İbn Teymiyye'nin fitrat teorisini ayrıntılı bir şekilde inceledik. Diğer önemli fark kabirler, kabir ziyaretlerinin mahiyeti ve kabir ziyaretleri için yolculuğun yasaklanma sebepleri ile istigâse üzerinde detaylı bir şekilde durmamızdır. En önemli farklardan biri de Bureykan'ın çalışmasının İbn Teymiyye'nin tevhid anlayışı ile sınırlı olmasıdır. Bizim çalışmamız ise İbn Teymiyye'nin tevhid anlayışını ele almakla beraber Vehhabiliğe etkilerini de tahlil etmektedir.

Arap akademisinde zikredebileceğimiz ikinci eser ise Ahmed b. Abdullah el-Ğuneymân'ın "Cühûdu Şeyhü'l-İslâm İbn Teymiyye fî tadvîhi tevhîdî'l-ibâdeti"¹⁴ adlı doktora çalışmasıdır. Yazar birinci bölümde öncelikle tevhidin

13 İbrahim b. Muhammed b. Abdullah el-Bureykan, *Menhecü Şeyhü'l-İslâm İbn Teymiyye fî takriri akîdeti't-tevhid*, Dârü İbn Kayyim, Riyad, 2004.

14 Ahmet b. Abdullah el-Ğuneymân, *Cühûdu Şeyhü'l-İslâm İbn Teymiyye fî tadvîhi tevhîdî'l-ibâdeti*, el-Câmiatü'l-İslamiyye, (Doktora tezi), Medine, 1996.

manası, kapsamı ve önemi üzerinde durduktan sonra tevhidin çeşitlerini açıklamaktadır. Rubûbiyet tevhidi üzerinde duran yazar isbat-ı vacip delillerini zikretmektedir. Daha sonra uzunca tevhidin nasıl gerçekleşeceği üzerinde durmaktadır. Yazar birinci bölümün sonlarında ibadet tevhidini ele almaktadır. İbadet, ma'but ve abd lafızları üzerinde duran yazar sonrasında ibadetin şartlarını ve önemini açıklamaktadır. Yazar ikinci bölümün başlarında ibadet tevhidini bozan şirk üzerinde durmaktadır. Şirk çeşitlerini anlatan yazar daha sonra büyük şirk olan inanç ve eylemleri anlatmaktadır. Bundan sonra küçük şirk olan inanç ve eylemleri zikretmektedir. Yazar ilerleyen sayfalarda şirke vesile olan kabirlerin mescit edinilmesi, kabir ziyaretleri ve yolculuğu ile Hz. Peygamber'in kabrini ziyaret üzerinde durmaktadır. Yazar ikinci bölümün sonlarında ise tevessül ve şefaet meselelerini ele almaktadır.

İngilizce literatürde çalışmamızla alakalı olarak zikredebileceğimiz eserlerden bir tanesi Cole M. Bunzel'in *Wahhâbism The History of Militant Islamic Movement*¹⁵ adlı çalışmasıdır. Yazar birinci bölümde Vehhabi düşünceye eleştiride bulunan erken dönem âlimlerine ve onların eleştirilerine yer vermektedir. İkinci bölümde Vehhabiliğin inanç sisteminin oluşmasında İbn Teymiyye'nin rolüne değinilmektedir. Üçüncü bölümde yazar Vehhabi inanç sisteminde önemli bir yere sahip olan tevhid, tekfir, el-velâ ve'l-berâ, hicret ve cihad gibi kavramlar üzerinde durmaktadır. Ancak Bunzel Vehhabilerin rubûbiyyet tevhidini ihmal etmeleri ve bunun sonuçları üzerinde durmamaktadır. Yine tekfir meselesini ele alırken İbn Teymiyye'nin tekfir anlayışı ile Vehhabiliğin tekfir anlayışı arasındaki farklara değinsede meseleyi gerekli derinlikte ele almamaktadır. Benzer şekilde yazar Vehhabi düşüncenin Osmanlı Devleti'ni şirk ve bid'ata girmekle itham etmesine sebep olan tevessül ve istiğase meseleleri ve bu düşüncenin İbn Teymiyye'deki karşılıklarını da ele almamaktadır. Yazar dördüncü bölümde Vehhabiliğin erken dönem siyasi tarihini ele almaktadır. Beşinci bölümde ise 1823-1932 yılları arasında Vehhabiliğe muhalif olup eleştiride bulunan âlimlere ve eleştirilerine yer vermektedir. Altıncı bölümde Vehhabilerin Osmanlı'nın Arap Yarımadası'ndaki müttefikleri olan Reşitoğulları ile mücadelesinden ve Reşitoğullarının girdiği fetret devrinden bahsetmektedir. Son bölümde ise Reşitoğullarının gerilemesi ile birlikte üçüncü Suud Devleti'nin kurulması ve yükselmesi ele alınmaktadır.

15 Cole M. Bunzel, *Wahhâbism The History of Militant Islamic Movement*, Princeton University Press, Amerika, 2023.